

VISSZATÉRÉS A TÖRTÉNELEMHEZ

Közép- és Kelet-Európában zajló jelentős események 1989 óta számos kérdéshez – és hamis reményekhez – vezettek a kommunizmus alternatíváival kapcsolatban az évtizedeken át marxista-leninista kormányok irányította országokban. A kommunista hatalom bukása a volt Varsói Szerződés államaiban és a volt Szovjetunió folyamatos dezintegrációja az alternatívák kérdését az aktuális nemzetközi politika központi témájává teszi. Komoly kihívást jelent a politikai elemzők számára is.

Nyilvánvaló, hogy a kommunizmus bukását Nyugaton elsősorban ideológiai prizmán keresztül nézik; az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen prizma a győzelem mámorában néha eltorzíthatja a megfigyelő értelmezőképességét. Így a kommunizmus bukása feletti kezdeti lelkesedés lázában egyes nyugati elemzők még a Történelem Végének messianisztikus bejelentésétől sem ridtak vissza. Végül is – bár voltak, akik ezt kétségbe vonták – a szabadpiaci alapokon működő liberális demokrácia egyértelműen végső győzelmet aratott. A nyugati liberalizmus – miután a II. világháborúban legyőzte a fasisztust és a náciizmust – most a másik kihívó ideológia, a kommunizmus fölött is diadalmaskodott. A történelem ítélőszéke – hegeli nyelven szólva – meggyőzően és visszavonhatatlanul kihirdette végső ítéletét: a liberális kapitalizmus az emberi társadalom végső formája; semmilyen más rendszer vagy ideológia nem kelhet vele sikeresen versenyre. A Fény Fiai végül is győzedelmeskedtek a Sötétség Fiain. Gloria in excelsis.

A kelet-európai események és az egykori Szovjetunióban éppen kibontakozó dráma józanabb vizsgálata azonban óvatosságra kell, hogy intsen. Noha a kommunista rendszer mint olyan – az irányított gazdasággal párosult egypárti diktatúra – Közép- és Kelet-Európában kétségtelenül halott (Kína, Vietnam, Észak-Korea és Kuba más történet lehet), az viszont egyre kevésbé nyilvánvaló, hogy vajon a születő alternatíva valóban a demokrácia és a szabad piaccgazdaság egyértelmű győzelmé-e. Az 1989 ősze óta eltelt rövid időszak alatt a poszt-kommunista társadalmakban bekövetkezett fejlemé-

nyek arra engednek következtetni, hogy nem mindegyik társadalom „evez egy csónakban”, sőt még csak nem is egy irányba halad: Csehszlovákia vagy Románia például teljesen különböző fejlődési szintet mutat. Ha alaposabban megvizsgáljuk ezeket a különbségeket, csakúgy, mint a volt Szovjetunió különböző köztársaságainak eltérő útjait, nyilvánvalóvá válik, hogy a különböző fejlődés legfontosabb meghatározója a történelem. Kelet-Európa, egyáltalán nem a történelem végét látva, a történelem visszatérését és a történelemhez való visszatérést éli át. A múlt struktúrái és ideológiai megbízhatóbb irányadók, mint bármely más mutatók, és az 1914 előtti atlaszok jobb képet adnak a kommunizmus utáni társadalmakban kibontakozó zavaros konfliktusokról, mint a mostaniak. Paradox módon időszerűbbek, pontosan azért, mert régebbiek. Aki például ismeri az 1910-es balkáni háborúkat, jobban megérti a jelenlegi jugoszláviai eseményeket, mint az, aki ezen országok bruttó nemzeti termékét vagy más társadalmi mutatóit tanulmányozta.

Mielőtt értékelnénk a történelemhez való visszatérés jelentését, meg kell próbálnunk szélesebb történelmi perspektívába helyezni az elmúlt pár évben a volt szovjet blokkban végbement eseményeket. Különböző képet kapunk, és ezek a töredékek igen nehezen értelmezhetők. Történelmileg szólva, aminek most tanúi vagyunk, az sokkal átfogóbb és bonyolultabb, mint csupán a kommunizmus felbomlása.

*

Az I. világháború következtében három szárazföldi birodalom omlott össze: a török, az osztrák-magyar és az orosz. Bár az első két birodalom felbomlása végleges volt, utóregzései még hetven évvel később is érzékelhetők. Sok közel-keleti, közép- és kelet-európai regionális konfliktus ebből fakad: A Közel-Keleten az izraeli-palesztin konfliktus, a libanoni háború, a görög-török ellentét Cipruson és Ciprus felett, sőt az iraki-kuvaiti viszály bizonyos vonatkozásai arra a tényre vezethetők vissza, hogy az 1918 után húzott közel-keleti határok rendkívül bizonytalanok, és az említett konfliktusok tulajdonképpen a török birodalom utódállamai között folynak. Hasonlóképp Közép- és Délkelet-Európában, a Magyarország és Románia közötti feszültség Erdély miatt, a volt Jugoszláviában folyó háború, sőt még a Csehszlovák föderáció felbomlásának a lehetősége is – mind az egykori Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásának lezáratlanságában gyökerezik.

*Slomo Avineri az izraeli Külügyminisztérium volt igazgatója, a Jeruzsálemi Héber Egyetem politikatudományi professzora.

Könyvei: *The Social and Political Thought of Karl Marx* Moses Hess
Prophet of Communism and Zionism
The Making of Modern Zionism

1917-ben az orosz birodalom összeomlása összetettebb volt, mint a töröké vagy az Osztrák–Magyar Monarchiáé. 1917 novemberében a hatalomra kerülő Lenin és a bolsevikok elismerték a régi cári birodalom belüli nem orosz népeknek az elszakadáshoz és önálló államalapításhoz való jogát. Ez egybevágott a szocialista (és véletlenül wilsoni) önmeghatározás eszméjével. Ennek következtében Finnország és a balti államok – szovjet beleegyezéssel – elnyerték függetlenségüket; Lengyelország orosz része csatlakozott a korábban német és osztrák uralom alatt álló lengyel területekhez, hogy egy független lengyel köztársaságot hozzanak létre; Ukrajna kikiáltotta függetlenségét csakúgy, mint a Kaukázuson túli Grúzia és Örményország és a régi cári birodalom közép-ázsiai részének más régiói.

Ez a politika azonban hamarosan megváltozott a polgárháború és a nyugati intervenció alatt, amikor néhány elszakadt köztársaság belépett a bolsevikok elleni háborúba. Végül is a központi hatalmat – ezúttal a kommunista és nem a cári zászló alatt – erőszakkal visszaállították néhány elszakadt területen, elsősorban Ukrajnában és a Kaukázuson túli területeken. Bizonyos fokig visszaállították a régi orosz birodalmat, ezúttal forradalmi, internacionalista ideológiával. A II. világháború alatt és után a régi-új orosz/szovjet birodalom visszacsatolta a balti államokat, valamint Kelet-Lengyelország és Észak-Románia egyes részeit. Sőt a náci Németország fölött aratott szovjet győzelem következtében a szovjet hadsereg 1945–48-ban nagy szerepet játszott abban, hogy kommunizmusba kényszerítse Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát és Kelet-Németországot (Jugoszlávia más történet volt), orosz/szovjet uralom alá vonva Kelet-Európát.

Hiba volna azonban e kiterjesztett birodalom létét csupán az erőszaknak tulajdonítani: hiszen erőszak és ideológia, rettegés és messianisztikus meggyőződés erőteljes keveréke tartotta egybe. Jóllehet a rendszert egész fennállása alatt az erőszak és a rettegés jellemezte, végigkísérte a kommunizmus víziója mint az egyenlőség, a társadalmi igazságosság és a szolidaritás új világrendjének hírnöke. Egy olyan elhibázott társadalmi rendnek, mint amilyen a kommunista volt, a fenntartó erejét nem lehet csakis az elnyomó rendszerben keresni: mindig ott volt a vízió, és ez a vízió hitette el az emberekkel Moszkvában és Kijevben, Rigában és Taskentben, Jerevánban és Tbilisziben, hogy nyelvi és szokásbeli, vallási és nemzetiségi, kulturális és faji különbségeik ellenére példátlan erőfeszítéssel kell összefogniuk, hogy egy új világot és egy új embert teremtsenek. Így emelkedett ki a régi világ romjaiból a **homo sovieticus**, felülkerekedve etnikai hovatartozáson, nemzetiségen, kultúrán és történelmen. Hasonlóképp, a kommunista vezetők – és hívek – a Varsói Szerződés országaiban nem csupán bábok voltak, akiket a szovjet fegyverek ültettek hatalomba, hanem közülük néhányan a kelet-európai értelmiség legtehetségesebbjei közé tartoztak, akik hittek abban, hogy az adott körülmények között – a gazdasági elmaradottság, a társadalmi konzervativiz-

PALÁSTI ERZSÉBET GRAFIKÁJA

mus, az etnikai viszály és a fasiszta vagy majdnem fasiszta történelem közepette – csak a kommunizmus képes ezeket a társadalmakat egy új, ragyogó és békés jövőbe vezetni. Meglehet, hogy ez az álom naiv volt, de a legnemesebb érzések születtek – és éppen a vízió nemes volta teszi a sztálini rémségek poklát még tragikusabbá, ahogy ezt Arthur Koestler **Sötétség délen** című művében oly plasztikusan bemutatja. Csak az foghatja föl a sztálinizmus utóhatása okozta kasztrófa mélységeit, aki megérti, milyen vonzerőt jelentett a kommunizmus a kelet-európai értelmiség számára.

Mára a kommunizmus két alappillére – az erőszak és az ideológia – összeomlott. Az elnyomó rendszer darabokra hullt, mint maga az álom: többé senki nem hisz a kommunizmus megváltó erejében. Az úr szinte felmérhetetlen és ijesztő.

Mi fog az álom és az általa teremtett politikai struktúra helyébe lépni? A hagyományos nyugati felfogás, a „fogoly nemzetekről” szóló hidegháborús szlogenek csapdájában, az 1989-es első döbbenethullámok után azt várta, hogy a kommunizmust törvényszerűen és automatikusan követi majd a demokrácia és a piacgazdaság. Először a Varsói Szerződés országaiban, majd magában a Szovjetunióban is bőven akadt olyan vezető –

köztük néhány rendkívül megnyerő és néhány kevésbé megnyerő személyiség –, akiknek antikommunizmusát demokrácia iránti elkötelezettségnek tekintették.

Hiányzott viszont ezen országokban az életképes civil társadalom, a szabad szerveződések hálózata, a megfelelő gondolkodásmód, s nem voltak meg a demokrácia és a piacgazdaság megteremtését lehetővé tevő hagyományok és intézmények. A politikai valóság sokkal összetettebbnek és kiábrándítóbbnak bizonyult, mint a berlini fal leomlását kísérő retorika. A kommunizmus megjelenése előtt Kelet-Európában egyetlen országban, Csehszlovákiában működött sikeres piacgazdaság és demokratikus rendszer, bár ezt is súlyos etnikai kisebbségi (szudéta németek, szlovákok, ruténok, magyarok) problémák terhelték. A két világháború között Lengyelország is megpróbált demokratikus rendszert kiépíteni, de a nemes szándék nem volt összhangban a politikai és gazdasági realitással: a parlamentáris megosztottság és az a tény, hogy a lakosság közel egyharmada etnikai kisebbségekből (ukrán, német, zsidó) állt, gátat vetett a kialakuló demokratikus struktúrának. 1918 és 1939 között Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában és a balti államokban tekintélyuralmi rendszerek működtek, különböző fokú idegengyűlölő elnyomó rezsimok és félfasiszta tendenciák kíséretében. És természetesen Oroszország – költőinek és tudósainak történelmi vágya ellenére – sem rendelkezett soha az önkormányzás, a pluralizmus, a civil társadalom, a tolerancia és az individualizmus demokratikus hagyományaival. A legjobb szándékok ellenére, a posztkommunista társadalmakban az esetek többségében hiányoznak azok a történelmi tapasztalatok, amelyek a

PALÁSTI ERZSÉBET GRAFIKÁJA

nyugat-európai és észak-amerikai demokráciák alapkövei.

Az 1989 óta zajló események azt mutatják, hogy egy posztkommunista ország jövőjét leginkább múltjából jósolhatjuk meg. Nem arról van szó, hogy a múltja fog megisméltódni; hisz Hérakleitosz óta tudjuk, hogy nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni. De a múlt nagymértékben meghatározza a politikai párbeszéd lehetőségeit.

Liberális, világi, Nyugat-orientált hagyományaival Csehszlovákia a legsikeresebb a demokratizálódásban, de így is inkább Csehország, mint Szlovákia, hiszen ez utóbbiban sokkal kevésbé voltak meg ezen összetevők, és 1938 és 1945 között, a független fasiszta állam idején autochton fasiszta korszakot élt át. Lengyelország és Magyarország némi sikerrel meríthet történelmi forrásaiból és hagyományaiból, amelyekről nem teljesen idegen a képviseleti kormányzás, bár a lengyel parlamentáris megosztottság és a régóta élő magyar etnocentrikus hagyományok a további fejlődést problematikusá teszik. Olyan országok azonban, mint Románia, Bulgária, nem is szólva Albániáról, ahol a demokráciának és a civil társadalomnak alig van hagyománya, mutatják, milyen nehéz az átmenet. Jugoszláviában a történelemhez való visszatérés két párhuzamos útja figyelhető meg: az egyik a szerbek és a horvátok közötti, teljes kegyetlenségében visszatérő történelmi gyűlölködés, valamint az etnikai konfliktusok zűrzavarában, a független Horvátországban és a szerb irányítás alatt álló csonka Jugoszláviában egyaránt felfedezhető, a múltjukból táplálkozó tekintélyuralmi tendencia. Egyedül Szlovénia, melynek történelmét a viszonylagos tolerancia és nyugalom jellemezte (főleg a kedvező hatású Habsburg uralom alatt) kerülheti el, hogy faji alapokon álló diktatúrába csússzon.

A történelmi mintákhoz való visszatérést szintén jól példázza Németország egyesítése: amikor 1989. november 9-én leomlott a berlini fal, még kevesen gondolták, hogy az egyesítés be fog következni, még hozzá ilyen hamar. De azzal, hogy a fal leomlott, és a keletnémet kommunista rendszer az átalakulás időszakát élte, nem volt létjogosultsága a külön NDK-nak. Így a nemzeti egység erői és a történelmi emlék a keletnémet elszakadók csatakiáltását: **Wir sind das Volk** (Mi vagyunk a nép), villámgyorsan így alakították át: **Wir sind ein Volk** (Mi egy nép vagyunk).

Az ötven vagy éppen hetvenöt év kommunizmus ma pusztán a történelmi folytonosság megszakadásának tünik. Ez különösen jól látszik a volt Szovjetunióban. A kommunizmus mint ideológia és hatalmi rendszer eltűnésével teljessé válik az egykori szuperhatalom nemzeti egységekre bomlása. Még magát Oroszországot is ezzel fenyegeti a cárok és komisszárok által betelepített néhány kisebb nép (tatárok, csecsenek, és a lista nőni fog). Hajdani kommunista vezetők egy éjszaka alatt válnak a nacionalizmus bajnokaivá – Leonyid Kravcsuk Ukrajnában, Nurszultan Nazarbajev Kazahsztánban. A diktatórikus jegyeket mutató Grúzia és Örményország

külön nemzetállamokként jelennek meg. Az orosz vezetés bármennyire üdvözli a demokráciát és a piacgazdaságot, az ország nem rendelkezik se a demokrácia, se a piac infrastruktúrájával, és nyilvánvaló egy autoritárius populistá hatalom veszélye. Az a tény, hogy 25 millió orosz nemzetiségű él az Orosz Köztársaság határain kívül (Ukrajnában 11 millió), a jugoszláviaihoz hasonló problémák óriási veszélyét hordozza magában. A régi orosz birodalom felbomlása – amely 1917-ben omlott össze, de amelyet azután a szovjet hatalom újra összefűrt – most végérvényesnek látszik.

(A történelemben való visszafordulás legnyilvánvalóbb jele a régi utca- és városnevek visszaállítása. Leningrádból ismét Szentpétervár, Kalinyinból Kver, Szverdlovszkából Jekatyerinburg, Ordzsonikidzéből Vladikavkaz lett – ez utóbbi diadalmaskodó cári név: „a Kaukázus meghódítója”).

A történelemben való visszafordulással és a történelmi emlékezet újbóli felbukkanásával együtt tér vissza a valóság, amely Kelet-Európában szorosán összefonódik az etnikai problémákkal és a nemzettudattal. A kelet-európai társadalmak hitrendszerében a kommunizmus megszűnése által keletkezett űrt a vallásosság és a vallásos szimbolizmus – néha kritikátlan – újraéledése tölti be. Lengyelországban abban az időszakban, amikor a Szolidaritás a kommunizmus ellen harcolt, a római katolikus egyház nemcsak szimbólum, meggyőződésrendszer, hanem hasznos, alternatív szerveződési struktúra volt: a jelenség azonban jóval általánosabb. Nemcsak Czeszochowa, hanem Zagorszk és sok más kelet-európai vallási hely olyan előkelő helyet foglal el a köztudatban, amelyhez hasonlóval kevés nyugat-európai kegyhely dicsekedhet. A kommunista tapasztalatból fakadóan sok posztkommunista társadalom vallásosabbá válhat, mint a mai nyugat-európai társadalmak – és vallásosabbá, mint amilyenek saját maguk voltak a kommunizmus előtt. Szovjet Közép-Ázsiában a kommunista rendszert felváltó folyamatban a fundamentalista iszlám válhat a legerősebb politikai erővé. Ehhez hasonlóan, Oroszországban a zsidók közül sokan, akik úgy látták, hogy a kommunizmus (még elnyomó, zsidóellenes politikájával is) belépőt jelent a társadalomba, most úgy érzik, hogy a „szovjet ember” eltűnésével és a gyakran vallásos színezetű orosz, ukrán, üzbég nacionalizmus újraéledésével ismét meg kell határozni a saját identitásukat: többé nem vallhatják magukat „zsidó származású” szovjet állampolgárnak. Ez, a gazdasági nehézségek és néhány marginális antiszemita megnyilvánulás mellett legalább annyira közrejátszik abban, hogy oly sok (volt) szovjet zsidó emigrál, és keres új hazát Izraelben.

A visszatérés a történelemhez, az ezzel járó összes veszéllyel, gondolkodóba ejti a társadalomtudósokat. Végül is a társadalomtudomány nem sikerült megragadnia, még kevésbé megjósolnia azt a dramatikus folyamatot, amit a kommunizmus dezintegrációja idézett elő. Ha valaki elolvasson néhány vezető szovjetológus által csupán két-három évvel ezelőtt írt tudományos munkát, helyettük szűgyelli magát.

PALÁSTI ERZSÉBET GRAFIKÁJA

Tanulságul szolgál ez a társadalomtudósok számára, melyet csak röviden érinthetünk itt. Nagyobb alázatosságra van szükség a mennyiségi adatok hasznossága tekintetében, jobban tiszteltetben kell tartani a történelmi kontextust, vagyis az emberi tudat szerepét az emberi dolgokban. A történelem nem az emberi tudaton kívül létező ontologikus entitás. Végül is nem más, mint emberi választások összessége: mire emlékezzenek és mit adjanak át a következő generációk számára. Hegel egyszer azt írta, minden forradalmat egy csöndes és hosszú forradalom előz meg az emberi tudatban, „e forradalmat nem minden szem látja, különösen láthatatlan a kortársak számára, és ugyanolyan nehéz felismerni, mint szavakba önteni”. Éppen ezeket a tudatban lezajló forradalmakat kellene megvizsgálni, mert ahogy Hegel tovább érvel, „ennek a szellemi forradalomnak a nem ismerése miatt meglepőek a változások”. Ezeket a gondolkodásbeli változásokat pontosan úgy kell megvizsgálni, ahogy az emberek viselkednek és kifejezik magukat: tanulmányozásukhoz éppúgy szükséges az adott társadalmak nyelvének, irodalmának ismerete, mint konkrét beszélgetéseké.

Ezt lehetetlen diagrammokkal meghatározni vagy a távolból, hivatalos közlemények és újságkivágások összefoglalójából (rendszerint fordításban) kihámozni. Olyan alkalmakkor pillanthatunk bele, amikor például 1974-ben Zagorszkban Nagyboldogasszony napján fiatal zárándokok ezreivel találjuk szembe magunkat, és rájövünk, hogy egyikük sem élt még, amikor kitört

a kommunista forradalom. Vagy amikor 1986-ban arról hallunk, hogy moszkvai értelmiségi körökben a legfőbb beszédtemául az a vita szolgál, visszaállítsák-e az utca- nevet a forradalom előttire; mert különben a 19. századi orosz irodalom „a hely szellemével” oly sokat veszít a jelentéséből. Nem tévedés azt gondolni, hogy ez a két eset és hasonlók százai nincsenek dokumentálva a nyugati megfigyelők aktakötegeiben, különösen a nyugati titkosszolgálatokéiban, amelyek megpróbálták összegyűjteni minden általuk fontosnak talált információt a Szovjetunióról.

Ez az az alázat az emberi tudat makacs természete előtt, amelynek irányítónknak kellene lennie a kommunizmus és a szovjet birodalom hanyatlásával kapcsolatos pillanatnyi események megértésében.

*

Ahogy már utaltunk rá, ezek a fejlemények kihatnak a kelet-európai zsidó közösségek helyzetére – elsősorban a Szovjetunió utódköztársaságaiban, de Magyarországon is, ahol a volt Szovjetunióon kívül Kelet-Európa legnagyobb zsidó közössége él.

Visszatekintve nem kétséges, hogy Kelet-Európában a kommunizmus mutatkozott a cionizmus egyetlen komoly alternatívájának. A kelet-európai országok többségében a liberális, demokratikus és pluralisztikus hagyományok hiánya, a kommunista ideológia által hirdetett megváltás univerzális üzenete olyan koherens jövőképet kínált a társadalom zsidó tagjai számára, amelyben nemcsak az osztály, hanem a nemzeti és a vallási azonosság is lényegtelené vált.

Éppen a helyi antiszemitizmussal és az önkényeskedéssel áll összefüggésben, hogy oly sok zsidó jegyezte el magát a kommunizmussal, és azonosult a szovjet embertípussal, átlépve a nemzeti és vallási különbségeken. Ezenkívül a kommunista társadalmaknak szükségük volt vezetésre alkalmas, ideológiailag és tudományosan képzett emberekre, s ez kedvezett a zsidóknak azokban a főleg paraszti társadalmakban, ahol a művelt középosztály kis létszámú volt, és a hagyományos elit nagy részét a nacionalizmus, majd 1945 után a náccal való háború alatti tényleges együttműködés beszennyezte.

Feszültségekkel, ellentmondásokkal, rejtett iróniával teli paradox helyzet alakult ki. A kommunista hatóságok elítélték a vallási vagy nemzeti zsidó csoporttudatot (mely rövid ideig virágzott az 1920-as évek elején, majd 1945-ben a náci uralom alól felszabadított kelet-európai országokban). A kommunista hatalmak számos esetben kíméletlenül üldözték a zsidó azonosság bármiféle megnyilvánulását, és az a tény, hogy az üldözökhöz közül néhányan maguk is zsidók voltak (a történelmi Jevszekcia és ehhez hasonló szervezetek más országokban), csak kiemeli a probléma összetettségét. Másrészt viszont a zsidók tömegei juthattak a kommunista társadalmakban a ranglétra felső fokaira, ha tudták, hogyan kell az ideológiai csapdákat kikerülni. Kevesebb mint hetven év alatt a társadalmilag marginális zsidó populáció a Szovjetunióban a steti idegenjeiből a szovjet természet-tudományos, orvosi, technikai és irodalmi elit gerincévé

vált. Mindez annak ellenére történt, hogy „anti-cionista” vagy „antikozmopolita” kampányokat folytattak, korlátozták a zsidók egyetemi vagy más intézetekbe való felvételét, kísérletet tettek arra, hogy néhány kiemelt szakmában csökkentsék a zsidók jelenlétét, és gyakran könyörtelenül kirekesztették őket az állam- és pártapparátus politikai és biztonsági posztjairól.

A Szovjetunió eltűnésével a zsidó népességet érintő két különálló, de párhuzamos folyamat játszódik le a formálódó Független Államok Közösségében. Egyrészt eltűnt a „szovjet ember”, és a volt Szovjetunió összes zsidó polgárának szembesülnie kell az identitás kérdésével. A nemzeti szimbólumokat és emlékeket felidéző független államok létrejötte és visszafordulása a nemzeti történelmi tudathoz kínos helyzet elé állítja a zsidókat. Ki vagyok én? Ezt a kérdést teszik fel nekik, és ők saját maguknak, pontosan úgy, ahogy az oroszok, ukránok, üzbégek tízmilliói kérdezik ugyanezt. Az identitást nem határozza meg többé a mindent átható ideológia, mely az azonosságtudatot elvonatkoztatta nemzeti-ségi, etnikai, vallási és faji különbségektől.

Ez különösen problematikus a közép-ázsiai köztársaságokban: az Üzbegisztánban, Kazahasztánban és Tadzsikisztánban élő zsidók közül sokan betelepülők, és évtizedeken át a kulturális „oroszosítás” legaktívabb résztvevői közé tartoztak; sokan még a helyi nyelvet sem beszélik, és gyerekeiket hagyományosan orosz nyelvű iskolába adják. Így tehát kétszeresen is idegenek, mint zsidók és mint oroszok. Az iszlám újraeledésének lehetősége ezekben az államokban még bonyolultabbá teheti a zsidó népesség helyzetét.

A probléma hasonlóan időszerű Oroszországban és Ukrajnában, ahol a történelmi tudathoz és szimbolizmus-hoz való visszatérés, a vallás és annak újraintézményesítésének feleledése felerősíti a zsidókban és a zsidó származásúakban identitásuk dilemmáit. A nagyszámú vegyes házasság tovább nehezíti ezeket az identitás-problémákat.

Amíg a Szovjetunió mint koherens egész létezett, addig beszélhettünk „szovjet zsidóságról”, miközben nem volt átfogó intézményes struktúra (és ez a glasznosztly előtti időkben természetesen teljesen lehetetlen volt), de a regionális különbségek ellenére volt egy jóban, rosszban közös sors, amelyben a zsidók a Szovjetunió egész területén osztoztak.

Ez mára eltűnt. Már 1991 őszén világossá vált, hogy például a balti köztársaságok függetlensége azt jelenti, hogy a zsidókérdés és a közvélemény ezekben az országokban a Szovjetunió túlnyomó részétől teljesen eltérően fog alakulni. A balti vezetők sietve részesítették amnesztiában az összes, szovjet hatóságok által elítélt polgárt, ami felszínre hozta a náci kollaborátorok és zsidó tömeggyilkosok helyzetének kérdését is. Annak ellenére, hogy a balti államokban viszonylag kevés zsidó maradt, ez a probléma továbbra is a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat mérgezője lesz, csakúgy, mint az ezt kísérő ügy: a zsidó kommunisták támogató szerepe 1939–40-ben a balti köztársaságok szovjet bekebelezésében.

Oroszországban és Ukrajnában más lesz a helyzet, de a két társadalom közötti különbség itt is egyre nyilvánvalóbb. Míg az orosz történelemben az intellektuális, az állami és az egyházi antiszemitizmus széles skálája fordult elő, az orosz társadalomnak viszonylag kevés antiszemita emléke van. Másrészt, a zsidók (a lengyelekkel és az oroszokkal együtt) az ukrán nacionalizmus definíciója szerint az ellenség szerepét töltötték be. A „hátszág”, ahol a régi orosz birodalom zsidóságának zöme élt, Ukrajnában (és Belorussziában) volt. Igaz, hogy ma Ukrajna, sőt még a legradikálisabb ukrán nemzeti mozgalom (Rukh) is őszinte erőfeszítéseket tesz azért, hogy szakítson ezzel az örökséggel, és integrálja a zsidókat az ismét független ukrán társadalomba. A történelemtől azonban nem lehet teljesen megszabadulni. Míg az orosz és lengyel társadalmi elit számos tagja mindig is kinyilvánította különálló filozemita meggyőződését a populista antiszemitizmus ellensúlyozásaként, Ukrajnában ilyen elit soha nem létezett.

Az ukrán nyelv bevezetése a közéletbe csakúgy, mint az ukrán történelem megjelenése az iskolai tankönyvekben és a közvéleményben szükségszerűen súlyos identitásproblémák (és a mindennapos létezés problémái) elé állítják az ukrán zsidók többségét. A kommunizmus idején a kulturális beilleszkedés számukra intenzív és általában igen sikeres oroszosítási folyamatot jelentett. És mit tesznek most? Alávetik-e magukat egy újabb beilleszkedési folyamatnak, ezúttal „ukranizálódásnak”?

Vagy „kiszállnak” ebből, és megpróbálnak visszatérni zsidó azonosságukhoz, és végül emigrálnak? A kérdés és a választási lehetőségek egyértelműek.

*

Ha az átmenet egy plurális, liberális társadalomba rendben és zökkenőmentesen zajlik le, elképzelhető, hogy a volt Szovjetunió köztársaságaiban a zsidó közösségek újrászerveződhetnek. Úgy tűnik azonban, hogy a demokráciához és a piacgazdasághoz vezető út göröngyös és kanyargós, teli társadalmi megrázkódtatással, gazdasági nehézséggel, nemzeti és etnikai konfliktussal. Ilyen körülmények között a zsidók a támadások kereszt-tüzeiben találhatják magukat. Ez nem túlságosan biztató forgatókönyv az éledező zsidó közösségek számára.

Paradox módon a cionizmus születésének hagyományos körülményei közé tartozik, hogy a visszatérés a történelemhez a cionizmus drámájának ismétlődését jelenti. A kelet-európai országok nemzetiségi, társadalmi és gazdasági feszültségeinek és ellentmondásainak olvasztótégelyében a cionizmus szellemi és politikai alternatívaként született meg a zsidók számára, akik elhagyták a hagyományos stétlt, a nemzeti társadalomban mégsem kaptak egyenlő állampolgári jogokat. A régi problémák ismét előjönnek, és újra bebizonyosodik, hogy a zsidó történelem a világtörténelem része, és a kettő kibogozhatatlanul átszövi egymást és összefügg. Lehet, hogy a zsidók külön nép, de nem egyedül élnek.

ARADI KATALIN FORDÍTÁSA

Lusztig Károly

»A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK«

A KÁRPÁTALJAI ZSIDÓSÁG SORSA A SOÁ UTÁN

Itt, a Kárpátok völgyében korán jön az este, és a mai napsütésben délután is nemsokára beleolvad a hegyek előrehajló árnyékába. A polnai utca megélnékvült, mert itt az ideje, hogy az ember az esti ájtatosság előtt a mikvébe menjen. És ballag is már arrafelé a zsidóságnak minden férfiája. Iparosok, napszámosok, földművelők, favágók, szatócsok és koldusok (gyakran mindezen hivatások egy személyben) pájessel és nélkülük, kaftánban és polgári ruhában, vagy rongyokban. Negyvennyolc család hozzátartozói, mert nem tekintve néhány özvegy családját, ennyi tulesz van az imaházban.

Így írja le Ivan Olbracht cseh író a sábesz előtti hangulatot Kárpátalja egyik tipikus hegyi falujában. Ez az érzéletes leírás ráillett a vidék bármely akkori zsidók lakta településére. Egyszermind e lakosság társadalmi keresztmetszetét is feltárja. 1930-ban – ebben az időben született az író *Átok völgye* című kötete, amelyből a fenti idézetet vettem – Kárpátalja 725 ezer lakosából 102 255 „izraelita” vallású volt. Ez több mint

14 százalékot tett ki. Európa talán egyetlen régiójában sem volt ilyen nagy a zsidóság számaránya.

Ez a körülmény érthetően magára vonta nemcsak az egykori Osztrák-Magyar Monarchia, hanem a későbbi Csehszlovákia társadalmának, közíróinak, szociológusainak is a figyelmét. A kárpátaljai zsidók helyzete és szerepe szenvedélyes viták tárgya lett. Számos cikk, tanulmány, szépirodalmi alkotás taglalta e problémát. Különböző szempontból: az egyoldalúan elfogult, rosszhiszemű beállítottságtól az objektív, megértő jóindulatig minden irányzat képviselve volt.

A legtöbbnyire érzelmekre alapított publikációkból hiányzott az objektív, hiteles adatokra épülő elemzés. Ezt pótolandó hivatkozni szeretnék a Csehszlovák Statisztikai Hivatal 1934-ben kiadott közleményére, mely szerint a zsidó összlakosság mintegy 60 százalékának (60 256-nak a 102 255-ből) nem volt biztos egzisztenciája és állandó foglalkozása. Érthető, hogy az állandó nyomasztó gondok közt tengődő, kétségbeejtő szegénységben sínylődő kárpátaljai zsidó népesség utolsó és egyetlen mentsvára az ősi hit volt. A vidéken több